

Eestimaa naiste usuga seotud hoiakutest küsitluse „Elust, usust ja usuelust 2020“ põhjal

Rain Soosaar ja Liina Kilemit

Abstract Women's Attitudes towards Religion in Estonia Based on the „Life, Faith and Religious Life 2020“ Survey

The puzzle of gender differences in religiosity, which are evident especially in Christian countries, have become one of the hotly debated topics in sociology of religion. The data from the 2020 Estonian survey „Life, Faith and Religious life“ show that while Estonia has been regarded as one of the most secularized countries in Europe, women still remain in most aspects markedly more religious than men. Most notably, Estonian women pray remarkably more often, but they also tend to self-identify themselves as believers, agree with Christian faith statements, appreciate church rites and hold *New Age* beliefs more than men. However, data from population censuses indicate the possibility of narrowing the gender faith gap in the future. Future qualitative research should find out, how these findings are related to different socialization of boys and girls in the past, as well as gender relations in contemporary Estonian society. Besides that, comparison of gender differences in religiosity among Estonians and Russian-speakers as well as gender relations within largely traditionalist major churches are among the most urgent research topics in that field in Estonia.

Keywords: religion, gender, female religiosity, religiosity in Estonia, secularization.

Kontaktinfo: Rain Soosaar, Tartu Ülikool, usuteaduskond, religiooniuringute doktorant, rain_s@ut.ee

Liina Kilemit, EELK Usuteaduse Instituut, religioonisotsioloogia lektor, liina.kilemit@eelk.ee

PhD Liina Kilemiti osalus artikli kirjutamisel sai võimalikuks tänu teadus- ja arendusprojekti „Religioon ja sooline võrdõiguslikkus: Balti- ja Põhjamaade arengud“ MHVUS21035 (Rahastaja: Research Council of Lithuania, Rahastusprogramm Euroopa Majanduspiirkonna ja Norra finantsmehhanismid) toetusele.

Naissoo ülekaalu kristlike kirikute jumalateenistustel on küllap igaüks meist märganud, kuid sellele nähtusele seletuste väljapakku-misel kipuvad jänni jääma isegi kogenud vaimulikud. Tegemist pole aga muidugi Eesti eripäraga. Sugupooltevahelised erinevused reli-gioossuses, mis kaasajal iseloomulikud iseäranis kristliku taustaga riikidele, on õieti üks religioonisotsioloogide poolt enim tähelepanu pälvinud teemasid. Ehkki religioosse soolõhe suurus erineb erineva-tes Euroopa ja Ameerika maades märkimisväärselt, peavad naised nimelt neis kõigis religiooni oma elus tähtsamaks kui mehed, seosta- vad end rohkem kirikute ja usuliikumistega ning ka praktiseerivad usku sagedamini (st käivad kirikus, palvetavad ja loevad piiblit).

Arusaadavalt võiks seetõttu ka meil eelkõige kirikutelt eeldada huvi selle vastu, mis just naisi kirikusse tõmbab ning mille poo- lest nende arusaamad ja usulised praktikad meeste omadest erine- vad. Teisalt on põhjust naiste religioossuse vastu huvi tunda ka soo- uurijatel, sest see on tihedalt seotud nende uurimisfookuses olevate probleemidega. Lõpuks ei puudu Eesti naiste religioossuse teema uurimisel ka teoreetiline tähtsus, sest Eestit on koos Tšehhi ja Ida- Saksamaaga (endine SDV) peetud üheks sekulaarsemaks maaks Euroopas. Seetõttu pakub meie juhtum tänaväärseid võimalusi uuri- maks religioosse soolõhe ilmnemise eripärasid maal, kus religioon on minetamas oma ühiskondlikku tähtsust.

Eelmiste EEU lainete tulemuste tutvustamisel on religioossuse soopõhistel aspektidel ka lühidalt peatunud (Saar 2012, 63–72; Kurg 2016, 111–112), ent pikem käsitus seni puudub. Seda lünka püüab täita käesolev artikkel. Esmalt antakse lühike ülevaade teema seni- sest käsitlemisest religioonisotsioloogilises teoorias. Artikli põhi- osas tutvustatakse sooliste eripärade kajastumist EEU viimases, 2021. aasta uuringus, ning viidatakse nende tõlgendamisvõimalus- tele senise teooria ja Eestit puudutavate empiiriliste religioonisotsio- loogiliste uurimuste valgel.

EEU ja teised kvantitatiivset laadi uuringud on meile andnud kül- laltki hea ülevaate selle kohta, mille poolest erinevad Eesti meeste ja naiste religioosne identiteet, arusaamad ja praktika. Ent seni teame veel väga vähe selle kohta, millega neid erinevusi seletada. Seetõttu on artikli oluliseks osaks diskussiooni algatamine teema edasise uurimise vajaduste ja võimaluste kohta kvalitatiivse lähenemisviisi varal.

Teoreetilised seletused

Naiste suurem avatus usulistele küsimustele on ülemaailmne fenomen, mis on ilmnunud järjekindlalt erinevat laadi uuringutes. Eriti ilmekad on sugupoolte erinevused religioossuses siiski kristliku taustaga maades, näiteks Iisraelis ja paljudes islamiriikides on need aga palju väiksemad või puuduvad üldse.

Üldiselt seostavad naised ennast meestest enam religiooniga, kuuluvad rohkem kogudustesse, peavad usku oma elus tähtsamaks ning praktiseerivad seda rohkem. Kõige suurem on seejuures meeste ja naiste erinevus väljaspool jumalateenistust palvetamise osas. Viimane näitab aga kõige paremini inimese tegelikku usulist pühendumust just nendes maades, kus jumalateenistustel käimine on veel enesestmõistetav kultuuri osa (Hackett *et al.* 2016). Samuti on naised rohkem uue vaimsuse keskkonnas (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 37–45). Selge meeste ülekaal valitseb seevastu ateistide ja teiste ilmalike maailmavaadete pooldajate hulgas (Hackett *et al.* 2016, 20–21).

Kirjeldatud religioosne soolõhe on pälvinud juba pikka aega religioonisotsioloogide tähelepanu. Välja on pakutud suur hulk sotsiaalkultuurilisest taustast, sugupoolte sotsialiseerimisest ja bioloogilistest eripäradest lähtuvaid seletusi.

Sugudevahelised erinevused sekulariseerumise tempos

Suhteliselt laia kõlapinda on leidnud seisukoht, et sekulariseerumine ehk ilmalikustumine on toimunud meestel lihtsalt kiiremini kui naistel. Eelindustriaalsed ühiskonnad olid ka Euroopas n-ö kollektiivselt religioossed. See tähendab, et sügavalt juurdunud traditsioonist tulenevalt oli usk enesestmõistetav osa elust ühtviisi nii meeste kui naiste jaoks. Lisaks nõudis või eeldas ka riigivõim, et võetakse osa kiriklikest talitustest, nagu laste ristimine, armulaud jne. Mida rohkem sai religioonist aja jooksul aga isikliku valiku küsimus, seda suuremaks muutus naiste osakaal selle praktiseerijate seas.

Eesti puhul on soolõhe muutumist ajaloos võimalik uurida kirikliku statistika abil. Kui eeldada, et eelkõige osavõtt armulauast sobiks luterliku kiriku puhul indikaatoriks religioossuse kohta, võib nentida soolõhe eksisteerimist juba esimesel Eesti ajal, mil koguduseti kõikus meeste osakaal armulaualistest umbes 30–40% vahel. Üleriigiliselt oli meeste osakaalu näitaja üllatavalt kiires languses. 1922 oli

100 meesarmulaualise kohta 158,4, 1929. aastal 182,0 ning 1933. aastal 188,8 naist (Reiman 1930, 727; Reiman 1935, 129).

Katse selle protsessi toimimist seletada on teinud Steve Bruce ja Marta Trzebiatowska. Sekulariseerumine toimus nende sõnul nimelt esmalt avalikus sfääris, mis oli tollal meeste pärusmaaks. Seejuures oli majandus esimesi valdkondi, kus religioon oma tähtsuse kaotas, sest kapitalismi tingimustes on esmatähtis kasumi teenimine, mitte aga see, mis usku on ettevõtte töötajad või kliendid. Ka riigiteenistuses pöörati üha rohkem rõhku ratsionaalsusele ja efektiivsusele, mitte aga teenistujate usulistele veendumustele. Lisaks puututi just avalikus sfääris rohkem kokku teiseusulistega, mis võis viia usuliste eelarvamuste vähenemiseni, aga ka omaenda seni enesestmõistetavateks peetud veendumuste küsimuse alla seadmiseni.

Naised jäid seevastu veel kauaks seotuks eelkõige privaatsfääriga, kus religioosus oma varasema positsiooni säilitas. Kuna naised pühendusid harva väljaspool kodu töötamisele või ühiskondlikule tegevusele, puutusid nad vähem kokku ka teiseusulistega. Niisiis tuli neil võrreldes meestega vähem ette olukordi, mis oleksid nende usukindlust kõigutanud või sundinud käituma sekulaarsete mängureeglite järgi.

Just seetõttu tekkis Trzebiatowska ja Bruce'i väitel moderniseerumise algul ka religioosne soolõhe. Sedamööda aga, kuidas ka naised järjest enam avalikus elus osalema hakkavad, peaks nendegi religioosus samal moel vähenema, nagu see juba varem meeste puhul aset leidis. Teisisõnu – sekulariseerumine on meeste puhul toimunud lihtsalt kiiremini kui naiste puhul, ent selle põhjused ja lõpptulemus on samad. Naiste suurem religioosus võib niisiis olla ainult ajutine nähtus (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 161–167).

Trzebiatowska ja Bruce'i sõnul kinnitab sekulariseerumise erinevat tempot meeste ja naiste seas asjaolu, et kodused naised kalduvad olema religioossemad nendest, kes tööil käivad. Nad viitavad Euroopa katoliiklikke maid hõlmanud küsitluse tulemustele, mille järgi keskeltläbi 47% koduperenaistest, ent vaid 34% tööil käivatest naistest pidas end sügavalt religioosseks (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 167). Ka Pew Reseach Centeri 47 riiki hõlmanud uuringu tulemused näitasid selget seost naiste tööhõive ja religioosse soolõhe vahel, ent see kehtis siiski ainult kristlike taustaga maade puhul (Hackett *et al.* 2016, 60–66).

Teisalt ei pruugi see seos iseenesest tuleneda Trzebiatowska ja Bruce'i kirjeldatud põhjustest. Nii on ka oletatud, et naistel, kes ei tööta väljaspool kodu, on religiooni praktiseerimiseks lihtsalt rohkem aega ning ühtlasi tunnevad nad puudust sotsiaalsest toest, mida otsivad kogudusest (Francis ja Penny 2013, 315).

Üldse tuleb nentida, et senine uurimistöö ei kinnita sugugi mitte alati Trzebiatowska ja Bruce'i teooriat. Näiteks järeldavad David Voas jt Euroopa Väärtuste Uuringu andmete põhjal, et andmed religioosse soolõhe vähenemise kohta sekulariseerumisprotsessi käigus on vastukäivad, sest leidub ka väga sekulaarseid ja arenenud soolise võrdõiguslikkusega riike, kus naised on ikka veel märgatavalt religioossemad kui mehed ning soolõhe vähenemist pole isegi eriti märgata (Voas *et al.* 2013, 278–279).

Naiste seotus nn religioossete eluvaldkondadega

Trzebiatowska ja Bruce'i tabava võrdluse järgi võivad naised olla meestest usklikumad aga ka umbes sarnasel põhjusel, miks põllumehed on tavaliselt kontoriametnikest rohkem päevitunud (2012, 105). Ühiskonna traditsioonilise sugudevahelise tööjaotuse tõttu puutuvad nimelt just naised rohkem kokku selliste olukordadega, mis meie kultuuris seostuvad usuga. Isegi pärast seda, kui ühiskonnas oli juba alanud sekulariseerumine, on näiteks mitmel pool siiski veel oluliseks peetud kristlike traditsioonide, usualaste teadmiste ja moraaliõpetuse edasiandmist järgmistele põlvkondadele. Traditsiooniliselt on laste kasvatamine olnud aga eelkõige naiste ülesandeks. Õpetades lapsi kristlikus vaimus, jäid naised ka ise usuga tihedamalt seotuks. Näiteks tänu laste pühapäevakooli viimisele võis juhtuda, et neile endilegi hakkas kirikuskäimine meeldima või tugevnesid nende siledmed kodukogudusega. Meestel seevastu oli lastekasvatamisega palju vähem tegemist ning seega ka vähem võimalusi kirikuga kokku puutuda (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 100–101).

Muudeks valdkondadeks, kus ka muidu sekulariseerunud ühiskonnas ikka veel religiooniga kokku võib puutuda, on eeskätt meditsiin ja sotsiaalhoolekanne. Needki on aga seni olnud suuresti just naiste pärusmaaks (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 97–106). Sünnitamise, väikelaste kasvatamise aga ka haigete põetamise ja eakate eest hoolitsemise kaudu puutuvad naised pealegi enam kokku elu alguse ja lõpu teemadega. See teeb nad ühelt poolt teadlikumaks

inimeksistentsi füüsilisest haprusest, teisalt aga ei ole näiteks sünd ja surm mitte ainult füüsilised sündmused, vaid võivad viia ka vaimsemat laadi mõtisklusteni. Nii on see veel tänapäevalgi, hoolimata sellest, et tehnoloogias ja meditsiinis on toimunud suured edusammud ning sünnitakse või surrakse tänapäeval institutsionaalses keskkonnas meditsiinipersonali järelevalve all (Walter ja Davie 1998, 648; vrd Trzebiatowska ja Bruce 2012, 97-100).

Riskiteooria

Riskiteooria lähtub eeldusest, et religioossuse taga on ebakindlus mitmesuguste elus ette tulevate ohtude ees. Uskumine ja usu praktiseerimine on selle vaateviisi järgi omamoodi riskimaandamise viis. Levinud näiteks on seda seisukohta esindavatele õpetlastele nn Pascali kihlvedu. Selle järgi pole Jumala olemasolu kohta kindlaid tõendeid. Ent riskivabam on igaks juhuks sellesse uskuda. Kui see usk osutub valeks, ei kaota inimene midagi. Kui see aga osutub õigeks, pääseb ta igavesest hukatusest. Ent lisaks annab religioon usklikule ka lootust tulla Jumala abiga toime selle maailma katumustega, nagu haigused, loodusõnnetused, surmahirm jne (Miller ja Hoffmann 1995, 64-65).

Riskiteooriat on religioosse soolõhe seletamisel püütud kasutada mitmel moel. Nii on Rodney Stark viidanud sellele, et kõrgema testosterooni taseme tõttu kalduvad mehed käituma riskantsemalt ning võib-olla just seetõttu on nende seas rohkem kurjategijaid kui naiste seas. Ent lisaks võib Starki meelest taoliste hormonaalsete põhjustega seletada religioosset soolõhetki, sest mehed tundvat vähem vajadust maandada religiooni praktiseerimisega hingeõnnistust puudutavaid riske jms (Stark 2002). Teisalt on ka oletatud, et meeste riskialtım käitumine (sh religioossetes vallas) pole tingimata bioloogiline, vaid võib tuleneda ka poiste ja tüdrukute erinevast kasvatuses (Collett ja Lizardo 2009; Hoffmann 2018, 227). Riskiteooria on siiski pälvinud omajagu kriitikat (vt nt Trzebiatowska ja Bruce 2012, 113-123) ning pole üldiselt leidnud ka empiirilist kinnitust (Francis ja Penny 2013, 318; Li *et al.* 2020).

Eksistentsiaalne ebatuurvalisus

Ronald Inglehart ja Pippa Norris usuvad, et religioossust äratab eksistentsiaalse turvatunde puudumine. Seetõttu paistavad suurema

religioossusega silma ühiskonnad, kus inimesed tunnevad vaesuse, puuduliku tervishoiu ja näiteks loodusõnnetuste ohu tõttu ebakindlust tuleviku ees. Sellele oletusele leiavad nimetatud autorid kinnitust Maailma Väärtuste Uuringu andmestikust (Norris ja Inglehart 2011). Naiste suuremat religioossust aga võivad omakorda seostada sellega, et neid puudutavad meestest enam mitmed eksistentsiaalsed ohud, nagu vaesus, kõrge iga, terviseprobleemid ja kaitsetus füüsilise vägivalla ees (Norris ja Inglehart 2008). Teisisõnu kogevad naised meestest elu jooksul rohkem abituse ja sõltuvuse tunnet, mis võib neid muuta altimaks usulistele küsimustele ja vastustele. Muide, hiljutises Eestit puudutavas uurimuses kogudustega liitumise põhjustest on nenditud, et mitmel juhul on usuteele asumist ajendanud tõepoolest eluraskused. Seejuures on oma taolistest kogemustest uurijale rääkinud juhtumisi justnimelt naised (Kilemit 2020, 163-169).

Religiooni feminiinsus

Religioosset soolõhet on seostatud ka tõsiasjaga, et poisse ja tüdrukuid kasvatatakse tänini erinevate väärtuste vaimus. On nimelt uuringuid, mis näitavad, et religioossus seostub mitte niivõrd bioloogilise soo, kuivõrd kultuuriliselt naiselikena (feminiinsetena) konstrueeritud arusaamadega. Teisisõnu, keskmisest religioossemad ei ole ainult naised, vaid ka mehed, kes jagavad ühiskonnas feminiinseks peetud väärtusi ja arusaamu (Thompson 1991).

Eriti viimastel sajanditel on aga läänes naisi vastandina meestele sageli kujutatud vagama sugupoolena, religioosne kultuur lähtub pigem just naiste maitsest ning ka meie arusaam kristlikest väärtustega seotud iseloomuomadustest (kaastundlikkus, hoolivus, pühendumus, tagasihoidlikkus) seostub samuti pigem naiselikkusega (Werner 2009, 143-148; Brown 2009, 58-114).

Osa teadlasi on aga naiste suuremat usklikkust seletanud ka nende suurema sotsiaalsuse ja allumisega grupinormidele. Tüdrukuid juba kasvatatavatsotsiaalsemateks ja grupinormide osaskonformsemateks, poisse seevastu aga enesekindlamateks ja iseseisvamateks. Samuti võib naiste suurema sotsiaalsussoosida nende aktiivsust religioossetes gruppides ja tugevamat kinnipidamist sealsetest normidest (Argyle ja Beit-Hallahmi 2013, 78). Eesti puhul on siiski raske naiste suuremat usulist aktiivsust seletada allumisega ühiskonna sotsiaalsetele normidele, kuna valdav enamus ühiskonnast on mittekristlik ja kristliku

kogudusega liitumine tähistab pigem vastuhakku neile normidele.¹ Küll aga võib naised meestest enam mõjutada kogudusega liituma mõne olulise inimese mõju ning soojad inimestevahelised suhted koguduses, samas kui meeste usulised otsingud kalduvad kulgema enam omaette (Kilemit 2020, 130–131).

Igatahes tundub usutav, et tänini peletab paljusid mehi usust ja kirikust eemale just ka nende seostamine tõelise mehelikkusega mittedsobivate joontega, nagu alandlikkus, oma nõrkuse tunnistamine jne. Ka koguduse osadusellu lülitumine võib mehele osutada keerulisemaks, kui ta näeb, et seal annavad tooni naised.

Patriarhaat

Ühiskonna võimuhete kaudu on samuti püütud seletada religiooset soolõhet. Bruce ja Trzebiatowska väidavad, et erinevaid religioone on kasutatud selleks, et teostada patriarhaalset kontrolli naiste käitumise, eriti aga nende seksuaalsuse üle. Seetõttu olevatki võimupositsioonil olevad mehed huvitatud sellest, et naised jääksid seotuks religiooniga isegi siis, kui see meeste endi jaoks on juba oma tähtsust kaotamas (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 174–175).

Teisalt on religioon aga alati pakkunud paradoksaalsel kombel naistele ka leidlikke võimalusi pääseda ilmalikus elus valitsevate meeste kontrolli alt või leida mujal kättesaamatuid eneseteostusvõimalusi. Üheks näiteks selle kohta on vaimulike naisordude populaarsus XIX sajandi Prantsusmaal (Gibson 1989, 117–119). Et aga üleüldse oli kirikuskäimine, ent ka religioosse värvinguga heategevusega tegelemine omal ajal naistele üks väheseid võimalusi avalikus elus osaleda, pole imeks panna, et nad meestest enam usuga seotuks jäid.

Paradoksaalsel kombel võivad veel tänapäevalgi naiste seas populaarseks osutada isegi traditsioonilisi soorolle rõhutavad usuliikumised. Religioosus annab seal naistele moraalse üleolekutunde ilmaliku meelsusega meestest (näiteks Ladina-Ameerika *macho*-kultuuri kontekstis), võimaldab nn naistetöö kaudu religioossetes organisatsioonides meeste kontrolli vältida ja oma asja ajada jne (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 78–94).

¹ Lea Altnurme on seletanud Eesti naiste vähest usklikkust sellega, et valdav enamus ühiskonnast suhtub usku tõrjuvalt ja naised arvestavad ühiskondliku arvamusega meestest rohkem (Altnurme 2005, 95).

Muud seletused

Viimasel ajal on avaldatud hulgaliselt ühe maa põhjal tehtud uurimusi soopõhiste religioosete erinevuste kohta. Mitmed neist viitavad võimalikele kohalikust sotsiaalsest ja kultuurikontekstist tulenevatele erijoontele (Schnabel *et al.* 2018; Kregting *et al.* 2019; Palmisano ja Todesco 2019). Olulise panuse religioosse soolõhe põhjuste väljaselgitamisel on andnud ka uurimused, mis lisaks soolistele erinevustele võtavad arvesse etnilise ja klassikuuluvuse, haridustaseme jms aspekte. Nii on Ameerika Ühendriikides erinevused meeste ja naiste religioossuses suuremad kui teistes arenenud riikides (Hackett *et al.* 2016, 51), ent seevastu kõrgelt haritud ja ühtlasi poliitiliselt liberaalsete ameeriklaste seas ei näi neid peaaegu üldse olevat (Baker ja Woodhead 2016).

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et iseäranis kristlikele maadele iseloomuliku religioosse soolõhe põhjustes pole üksmeelt. On esitatud suur hulk teooriaid ning neid ka empiiriliselt testitud, ent tulemused kipuvad olema vastukäivad. Näib, et ühteainsat peapõhjust ei olegi, vaid tegemist on paljude „väikeste erinevuste summaga“ (Trzebia-towska ja Bruce 2012, 170). Lisaks tulevad mängu ka konkreetsetele konfessioonidele omased ning erinevate maade kultuurist, identiteedist ja sotsiaalmajanduslikest iseärasustest tulenevad erijooned. Seetõttu näib religioosse soolõhe universaalsete algpõhjuste otsimine kaunis küsitava ettevõtmisena.

Soolised religioossed erinevused EEU 2020 valgel

Järgnevalt analüüsime soopõhiseid religioosseid erisusi sellistes aspektides, nagu usuline enesemääratlus, usu praktiseerimine, religiooni tähtsustamine, uskumuste sisu, moraaliküsimused ja religioosne sotsialiseerimine. Kasutame selleks peamiselt Rahva ja Eluruumide loenduse 2021 ja EEU 2020 andmeid, kuid vähemal määral ka varasemate uuringute ja rahvaloenduste andmeid.

Usuline enesemääratlus

Esmalt vaatame, millisel määral erines sugupoolte usuline ja maailma-vaateline enesemääratlus. EEU 2020 vastajatele pakuti hindamiseks

erinevaid identiteete, mille hulgest neil oli võimalik valida endale sobiv või sobivad, kuna soovi korral oli võimalik valida ka mitu määratlust. Vastuste jagunemist peegeldab järgnev tabel 1, mille viimane veerg „erinevus“ toob välja vahe meeste ja naiste antud vastuste protsentjaotuste vahel.

	Kokku	Mees	Naine	Erinevus
Usklik inimene	21,6%	17,5%	25,1%	7,6%
Vaimne, kuid mitte religioosne inimene	27,2%	23,9%	29,9%	6,0%
Religioosselt või vaimselt otsija	9,3%	8,4%	10,1%	1,7%*
Mittereligioosne inimene	22,9%	26,8%	19,6%	-7,2%
Religiooni suhtes ükskõikne inimene	19,5%	23,6%	15,9%	-7,7%
Ateist ehk Jumala eitaja	9,0%	12,7%	5,9%	-6,8%
Mitte keegi neist	8,1%	7,7%	8,5%	0,8%*

* statistiliselt ebaoluline erinevus

Tabel 1. EEU 2020, K6: „Järgnevalt on nimetatud erinevate usuliste arusaamade ja maailmavaadetega inimesi. Palun märkige, kelleks nendest Te iseennast võiksite pidada. Võib valida ka mitu vastust.“²

Nagu sellest võrdlusest nähtub, peavad naissoost vastajad end oluliselt enam nii usklikuks kui ka vaimseks. Seevastu mehed peavad ennast oluliselt enam mittereligioosseks, ükskõikseks või ateistiks. Enese religioosselt või vaimselt otsijaks pidanute hulgas statistiliselt olulist soolist erisust ei olnud ehk siis nende hulgas, kes ennast „otsijaks“ pidasid, oli mehi ja naisi peaaegu võrdsel määral.

EEU 2020 käigus esitati küsimus ka selle kohta, kas ja millisel määral tunneb vastaja lähedust selliste religioonide ja maailmavaadetega, nagu kristlus, judaism, islam, budism/hinduism, ateism, maausk või „mõni muu religioon või maailmavaade“. Vastata oli võimalik iga religiooni/maailmavaate kohta eraldi ja vastusevariantideks olid:

² Tabelis on esitatud protsent kõigile antud küsimusele vastanutest, keda oli 954. Kuna vastaja sai valida mitu identiteeti, on veergude protsentide summa suurem kui 100.

„üldse mitte“, „mõnevõrra“ ja „suurel määral“. Selgus, et „suurel määral“ tunnevad kristlusega lähedust rohkem naised, „mõnevõrra“ aga rohkem mehed. Kui liidame nende vastused, kes kristlusega mingitki lähedust tundsid, kaob sugudevaheline erinevus peaaegu täiesti ära.³

See küsimus ei olnud nii selgelt personaalselt sihitud kui eelmine, enesemääratlust puudutav küsimus. Seetõttu tõmbas see tõenäoliselt kristluse puhul kaasa ka selliseid vastajaid, kes mõtlesid vastates eelkõige laiemale ühiskondlikule plaanile. Eriti puudutas see „nõrgemaid“ skaalapunkte eelistanud meesvastajaid. 2020. aasta küsitluses ei küsitud üheselt, kui paljud vastajad ennast kristlaseks peavad. Küll aga oli selline küsimus EEU 2015⁴ ankeedis. Siis olid ennast eelkõige kristlasena määratlenutest 29,8% mehed ja 42,4% naised, seega naisi oli end kristlaseks pidanute hulgas 12,6% rohkem⁵.

	Mehed	Naised
Kristlus	60,3%	61,8%
Budism/hinduism	23,9%	19,3%
Ateism	33,4%	23,8%
Maausk	32,0%	30,8%
Judaism	6,1%	5,4%
Islam	4,2%	4,6%
Muu religioon/maailmavaade	14,8%	7,4%

Tabel 2. EEU 2020, K7: „Kas ja mil määral tunnete lähedust järgnevate religioonide või maailmavaadetega?“⁶

Ülejäänud religioonide ja maailmavaadete puhul ilmneb mõningane erisus budismi/hinduismi ja ateismi puhul, millega mehed tunnevad suuremat lähedust kui naised. Maausu, judaismi ja islami puhul on aga sugupoolte erinevus peaaegu olematu. Naiste seas oli ka

³ EEU 2020, K7: „Kas ja millisel määral tunnete lähedust järgnevate religioonide või maailmavaadetega?“

⁴ EEU 2015 andmetega on võimalik tutvuda kogumiku „Kuhu lähed, Maarjamaa?“ (2016) lisas lk 435–486.

⁵ EEU 2015, K11A: „Palun öelge, kelleks Te ennast sellest loetelust eelkõige peate?“

⁶ Tabelis on summeeritud vastusevariandid „suurel määral“ ja „mõnevõrra“.

järjekindlalt rohkem neid, kes ei osanud antud küsimusele vastata, kusjuures kohati on vahe meestega märkimisväärne. Olemasoleva info põhjal on raske oletada, kui palju vastajad ankeedis nimetatud religioonidest üldse teavad ja kui palju mõjutasid vastamist eelarvamused või nende uskude maine vastajate seas (vrd Pekko 2016). Siiski pälvib tähelepanu, kuidas selline vähempersonaalselt sihitud küsimus kaotab sugudevahelise erinevuse suhtumises näiteks kristlusesse pea täielikult.

Usulise enesemääratluse osas on EUU 2020-le tänuväärseks täienduseks rahvaloenduste andmed. Taasiseseisvunud Eestis on need toimunud 2000., 2011. ja 2021. aastal.⁷ Et kõigil kolmel korral on esitatud religiooset identiteeti puudutav küsimus, võimaldavad rahvaloenduse andmed saada panoraamse pildi Eesti inimeste usulise identiteedi kohta, andes teavet ka vähemlevinud usutunnistuste ning väiksemate rahvusrühmade kohta.

Torkab silma, et EUU vastajaist seostas end kristlusega märgatavalt suurem osa kui viimasel rahvaloendusel. See tuleneb ilmselt asjaolust, et rahvaloenduse lühiküsimustikus ei ole eraldi välja toodud kristlust, vaid on nimetatud ainult selle konfessioonid. Seetõttu on võimalik, et inimesed, kes tunnevad end seotuna kristlusega üldisemalt, kuid mitte mõne konkreetse konfessiooniga, loobuvad küsimusele vastamast või vastavad eitavalt. Nii seostas end kõikide kristlike usutunnistustega kokku 27,1% Eesti täisealistest elanikest ehk huvitaval kombel ligikaudu sama palju, kui EUU 2020 järgi tundis „suurel määral“ kristlusega lähedust, ent oluliselt vähem kui EUU 2015 järgi end ise kristlaseks pidas. Üldse pidas mingit usku omaks 28,8% Eesti

⁷ Siin kasutatud rahvaloenduste andmed pärinevad Eesti Statistikaameti andmebaasist (<http://pub.stat.ee>). Usku puudutavat küsimust on rahvaloendustel küsitud üksnes 15-aastastelt ja vanematelt Eesti elanikelt. 2000. ja 2011. aastal küsiti usulise kuuluvuse kohta kõigilt selles vanuses rahvaloendusel osalejailt, ent vastamine oli vabatahtlik. 2021. aastal oli loendus registripõhine, kuid igaüks võis veebis vastata ka valikküsimustele, millest üks puudutas usulist enesemääratlust. Ühtlasi määrati juhuvalimi põhjal 40 000 aadressi, millega seotud inimestel (kokku umbes 65 000) oli nendele küsimustele vastamine kohustuslik. Kui nad seda ise veebis ei teinud, küsis rahvaloendaja neilt teiste seas ka usku puudutanud küsimust silmast silma küsitluse käigus. Usulist enesemääratlust puudutanud küsimus oli sõnastatud järgmiselt: „Kas Te peate omaks mõnda usku (religiooni)?“ Vastusevariantidega „Jah“, „Ei“ ning „Ei soovi vastata“. Neile, kes vastasid jaatavalt, esitati lühike loetelu 15 enimlevinud religioonist. Kui respondent sealt endale sobivat ei leidnud, oli võimalik valida pikemast loetelust või kirjutada/öelda loendajale ise omaks peetud religioon (2021. aasta loenduse valikuuringu kirjeldus).

elanikest, seejuures 32,3% naistest ja 25,0% meestest.

Soolõhe endi usuga seostamisel on rahvuseiti erinev, eestlaste seas näiteks venelaste omast märgatavalt suurem. Huvitavad on aga ka konfessioonidevahelised ja -sisesed rahvuslikud erinevused. Eeskätt väärib märkimist, et eestlaste seas on soolõhe suurem luterlaste puhul ja väiksem õigeusuliste puhul, katoliiklaste seas aga puudub üldse.⁸ Viimase kümnendi jooksul on üldse märgatavalt kasvanud nende eestlaste osakaal, kes peavad omaks katoliiklust, nende seas omakorda aga on ülekaalus mehed. 2011. a olid eesti meestest katoliiklased 0,16% ja naistest 0,19%, 2021. a aga oli katoliiklaste protsent eestlaste üldarvust nii meeste kui naiste seas võrdselt 0,37%.

		Kogu- rahvastikust	Eestlastest	Venelastest
Peab omaks mõnda usku	Mehi	25,0%	14,2%	48,9%
	Naisi	32,4%	19,9%	57,6%
Luterlasi	Mehi	5,8%	7,9%	0,3%
	Naisi	9,4%	13,1%	0,4%
Õigeusklikke	Mehi	14,0%	2,5%	45,1%
	Naisi	18,3%	3,1%	53,7%
Katoliiklasi	Mehi	0,8%	0,4%	0,5%
	Naisi	0,7%	0,4%	0,5%

Tabel 3. Kolme levinuima kristliku konfessiooni omaks pidavate inimeste osakaal soo ja rahvuse lõikes (15-aastased ja vanemad elanikud). REL 2021 (%).

Katoliiklaste seas oli aga ka üldiselt meeste osakaal suurem (50,1%) kui kogurahvastikus (46,8%). Selle põhjuseks näib olevat asjaolu, et katoliiklaste arv Eestis suureneb ka sisserände tõttu. Viimased on

⁸ Kõigist venelastest on naisi 55,6%, mõne usu seas aga 59,6%. Eestlaste seas on naisi kogurahvastikust 52,9% ja mõne usu hulgas 61,2%. Eesti rahvusest luterlaste seas on naisi 65%, õigeusklike seas 57,8% ning katoliiklaste seas 52,9%. Naised on eestlaste puhul vähemuses aga budistide (47,7%) maausuliste (47,4%) ja eriti taarausuliste (22,9%) seas.

aga olnud eeldatavasti peamiselt mehed, mida peegeldab ilmekalt nende ülekaal ukrainlaste⁹ ja „muust rahvusest“ katoliiklaste seas. Ka näiteks nelipühilastest ukrainlaste seas domineerivad mehed, ent õigeusuliste ja eriti baptistide seas naised. Võimalik, et selles kajastub Eesti põlisukrainlaste ja hiljuti sisserännanute usuliste eelistuste erinemine.

Sarnaseid kõnekaid näiteid konfessioonisiseste rahvuslike eripärade kohta võib leida ka väiksemate uskude kohta. Näiteks Jehoova tunnistajate seas on naised üleüldse suures ülekaalus, ent eestlaste puhul tuleb ühe mehe kohta kaks, venelaste puhul aga isegi rohkem kui kolm naist. Islamiusku omaks pidajate seas on ilmselt sisserände tõttu suures ülekaalus mehed, ent eesti rahvusest muslimitest on 2/3 hoopis naised jne.

Rahvaloenduse andmed näitavad aga ka seda, et nii enda seostamine mingi usuga¹⁰ kui soolõhe religioosses enesemääratluses vähenavad järjekindlalt vastavalt vanusegrupile. Kõige nooremas vanusegrupis (15-29) on soolõhe täielikult kadunud (vt diagramm 1). Eelnimetatud seaduspärad kehtivad seejuures ühtviisi nii eestlaste kui venelaste puhul, ehkki venelaste seas on endi religiooniga seostamine igas vanuserühmas jätkuvalt palju suurem.

⁹ Eesti rahvaloendustel pole seni tehtud vahet roomakatoliiklaste ja kreekatoliiklaste vahel. Eeldatavalt seostab suurem osa ukrainlastest end viimastega. Rahvaloenduse tulemustes ei kajastu pärast selle toimumist alanud Ukraina sõjapõgenike sisseränne.

¹⁰ See, et enda seostamine mõne usuga suureneb vanemate vanusegruppide juures, võib osaliselt tuleneda ka sellest, et inimesed muutuvad vananedes religioossete küsimuste suunas avatumaks (vt nt Fowler 1991; Oser ja Gmünder 1984). Tänapäeva Euroopas on aga pigem tegemist kohordiefektiga, st iga uue põlvkonna seas on üha vähem neid inimesi, kes sotsialiseerumise käigus mõne usu omaks võtavad (vt nt Voas ja Doeblner 2011). Seoses sellega väärib märkimist, et Eesti 2011. aasta rahvaloendusel oli üle 65-aastaste vanuserühmas mingi usu omakspidajaid 45,6%, ent 2000. aastal veel tervelt 55,3%. Seejuures on kolme rahvaloenduse jooksul üle 65-aastaste seas järjekindlalt vähenenud luterlaste osakaal (see on olnud vastavalt 34,0% (2000), 22,9% (2011) ja 15,5% (2021)), õigeusuliste osakaal on aga hoopis tõusnud (18,1% (2000), 19,4% (2011) ja 23,5% (2021)). Kohordiefekt on senise põhjal seega tulnud arvesse vaid eestlastest luterlaste puhul.

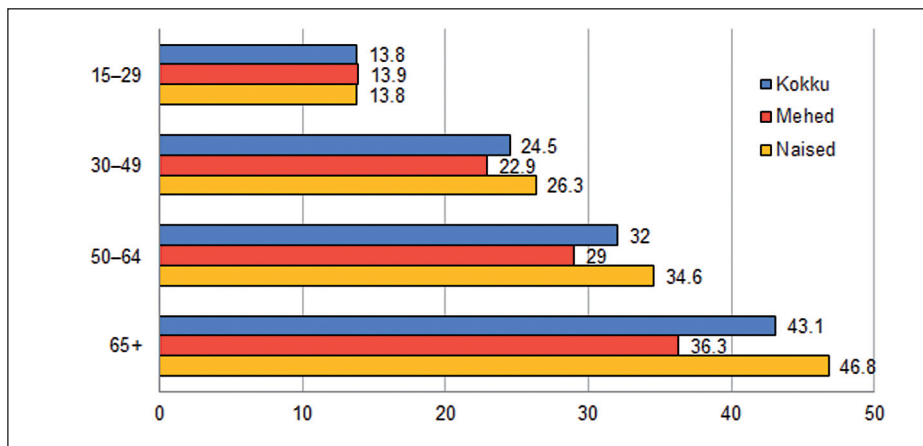

Diagramm 1. Mõnda usku omaks pidavate inimeste osakaal elanikkonnast vanuserühmiti. REL 2021 (%).

Kui nii edasi läheb, võib Eesti puhul kaugemas tulevikus tõepoolest kinnitust leida ühe kõige järjekindlama sekulariseerumisteesi pooldaja Steve Bruce'i ennustus selle kohta, et ehkki religioon ei kao, muutub see ühiskonna toimimise seisukohast marginaalseks (Bruce 2011) ning ühtlasi kaob religioosne soolõhe (Bruce ja Trzebiatowska 2012, 167). Teisalt ei pruugi soolõhe vähenemise aluseks muidugi olla artikli teoreetilises osas kirjeldatud põhjused, vaid mingid Eesti või ka regionaalsele kontekstile eriomased tegurid. Igal juhul väärrib teema lähemat uurimist ning võiks sekulariseerumise teooria seisukohast pakkuda ka rahvusvahelist huvi. Varasemalt on igatahes nenditud religioosse soolõhe vähenemist teistegi Ida-Euroopa, kuid mitte tingimata Lääne-Euroopa riikide puhul (Voas 2013, 278).¹¹

Usu praktiseerimine

EUU 2020 käigus esitati respondentidele küsimusi ka kogudusse kuulumise, jumalateenistustel käimise, palvetamise ja Piibli lugemise kohta. Mõned nendest usulistest praktikatest (Piibli lugemine, jumalateenistustel käimine või palvetamine) peegeldavad hästi individuaalse usulise pühendumise määra, osa aga (nt ristimine, leeris käimine) võivad olla toimunud juba vastaja lapsepõlves ning vastajal ei pruukinud seega olla nende osas kaasaráakimise võimalust.

¹¹ Näiteks Itaalia puhul on väidetud, et soolõhe püsib seal üldiselt stabiilsena. Mõne näitaja puhul on küll tõesti toimunud vähenemine, ent üllataval kombel hoopis meeste religioossuse tõusu tõttu (Palmisano ja Todesco 2019).

	Mehed	Naised
Kuulub kogudusse/usuliikumisse	19,8%	24,1%
On ristitud	49,4%	63,6%
On käinud leeris (ristimiskoolis, katehheesis vms)	14,5%	21,7%
Luges eelnenud aasta jooksul vähemalt korra Piiblit	20,7%	20,6%
Käib jumalateenistusel vähemalt 3-4 korda aastas	14,3%	15,5%
On palvetanud vähemalt korra aasta jooksul väljaspool jumalateenistust	28,5%	42,8%

Tabel 4. Soolised erisused religiooni praktiseerimisel. EUU 2020.

Iseäranis suured vahed ilmnevad ristimise ja väljaspool jumalateenistust palvetamise osas. Viimase puhul on sooline erinevus omakorda suurim igapäevaste palvetajate osas (mehed 6,9%, naised 16%), harvem palvetajate osas aga väiksem.

Nagu eelpool mainitud, on just individuaalse palvetamise näitajate osas mujalgi meeste ja naiste erinevus suurim ning näitab kõige paremini inimese tegelikku usulist pühendumust nendes maades, kus jumalateenistustel käimine on veel enesestmõistetav kultuuri osa. Kuid EUU 2020 andmed näitavad, et märkimisväärne sugudevaheline erisus individuaalse palve määras ja erisuse puudumine jumalateenistusel osalemise määras tuleb ilmsiks ka üsna tugevalt sekulariseerunud Eestis. Tegemist on vaieldamatult huvitava fenomeniga, kuna meie puhul ei saa juttugi olla sotsiaalse surve mõjust jumalateenistusel osalemiseks, pigem vastupidi.

Omaette küsimus on see, kas ja mille poolest erineb meeste ja naiste praktiseerimise laad, st mis puhul ja kuidas palvetatakse, mida kirikus käies või Piiblit lugedes otsitakse jne. Jumalateenistusel osalejate vähene arv vastanute seas ei anna võimalust teha üldpopulatsiooni kohta kindlaid järeldusi, ent tähelepanu väärib naiste suurem osa nende seas, kes väitsid, et kirikus käimine on nende kui uskliku inimese jaoks vajaduseks ning võimaldab leida hingerahu. Meeste seas aga mainiti jumalateenistusele minemise peamiseks põhjuseks

naistest tunduvalt rohkem seda, et mindi kaasa lähedaste või perekonnaliikmetega. Selle põhjal võiks esmapilgul oletada, et ühise kirikuskäimise taga on partnerlussuhetes pigem naiste initsiatiiv, kuid see pole siiski ainus võimalus.¹²

Nii või teisiti võiksid oluliseks uurimisteenaks olla perekondlikud religioossed praktikad. Kas pigem on naised need, kes usuteemadega tegelemisel initsiatiivi ilmutavad ning ka mehi kaasa tõmbavad? Kuidas üldse mõjutab partnerlussuhete loomine või abiellumine ühelt poolt naiste ja teiselt poolt meeste religioossust?

Ühes Eestis läbiviidud kvalitatiivuuringus näiteks on põgusalt juttu sellest, kuidas partnerlussuhe võib mõjutada kristliku kogudusega liitumise protsessi ja vastupidi, liitumine mõjutada partnerlussuhet. Ilmnes, et mõju on üsna suur ja võib olla erisuunaline. Usklik partner võib teise suhtepoole kogudusega liitumist soodustada, usulised otsingud võidakse läbida koos ja ühe partneri uskupöördumine võib ka partnerlussuhte lõhkuda juhul, kui põhilistes väärtustes ja suhtumises religioossesse osalusse konsensust ei saavutata. Tõsi küll, viimasel juhul oli partnerlussuhe juba eelnevalt kriisis ning kogudusega liitumine andis ühele osapooltest viimase tõuke kiivakiskunud kooselu lõpetada (Kilemit 2020, 115–116). See uuring ei võimaldanud saada selget vastust küsimusele, kumb sugupool on liitumisel „eestvedavaks jõuks“. Tihti liitusid pärast ühiselt läbitud usulisi otsinguid mees ja naine koos kogudusega. Seega tuleks antud teemat edaspidi süvendatult uurida. Siiski näitas sama uuring, et naiste kogudustega liitumise puhul mängisid suuremat rolli sotsiaalsed suhted: kas siis kellegi (nt sõprade, tuttavate, sugulaste ja pereliikmete) eeskujuga ja kutse või kogudusesisesed soojad ja lähedased inimestevahelised suhted (Kilemit 2020, 107). Meeste puhul eelnesid liitumisele mõnevõrra enam individuaalsemad usulised otsingud, kus teiste indiviidide sotsiaalne mõju oli väiksem (Kilemit 2020, 109–110).

Ka kiriklike talituste väärtustamisel torkavad soolised erinevused silma. Nagu märgitud, on ristitute seas naisi märgatavalt rohkem kui mehi, ent samuti vastasid naised märksa enam jaatavalt EEU 2020 küsimusele selle kohta, kas peetakse enda ja lähedaste

¹² Käesoleva artikli ühe autori isiklik visuaalne mulje erinevate koguduste pühapäevastest kirikulistest annab alust püstitada hüpoteesi, et meessoost pereliikmed (pojad, pojapojad, väimehed) on mõnikord nendeks, kes eakaid lähedasi autoga kirikusse toovad ja pärast jumalateenistust taas koju viivad. Enamasti jäävad nad ka ise jumalateenistusel toimuvat jälgima.

elu tähtsamate sündmuste puhul oluliseks kiriklikku talitust. Lapse sünni puhul vastas jaatavalt 30,1% meestest ja 38,3% naistest, abiellumise puhul 28,8% meestest ja 36,5% naistest ning surma puhul 40,8% meestest ja 50,7% naistest. Siinkohal väärib märkimist huvitav asjaolu, et abiellumise korral kirikuga sidet otsivaid inimesi on märksa enam kui neid, kes väitsid, et kiriklikult laulatatud abielu on nende jaoks parim kooselu vorm.

Teisalt on muidugi põhjust küsida, kuivõrd sageli kiriklike talituste hindamine otseselt religioossetest motiividest tuleneb. Näiteks on mõned välismaised uurijad leidnud, et tänapäeva noorpaare paneb kirikliku abiellumise kasuks otsustama pigem selle rituaali ülevus, suurejoonelisus ja seotus traditsioonidega (Bruce ja Voas 2010, 246–47; vrd Davie 2010, 264–265). Ilmselt võib sama öelda ka paljude eestlaste kohta. Ent näiteks üks hiljutises uuringus osalenud keskealine eesti naine, kes end ise kristlaseks ei pidanud, kinnitas, et hindab kiriklikku laulatust sellega kaasneva pühadusetunde tõttu (Altnurme ja Mõttus 2022, 341–342).

Religiooni tähtsustamine

Ka küsimuse puhul, kui oluline on kirik eluvaldkonnana vastaja jaoks, ei ilmnunud kuigi suurt erisust. Naiste hulgas oli rohkem neid, kes pidasid kirikut „väga oluliseks“, ent kui summeerida kiriku „oluliseks“ ja „väga oluliseks“ pidajate protsendid, näeme, et vahe on ainult 3% naiste kasuks. Ka siin võib suhteliselt väikest erinevust ehk seletada asjaoluga, et küsimust oli võimalik mõista nii individuaalses kui ka laiemas, ühiskondlikus plaanis.¹³ Ent teiselt poolt – nende osas, kes kirikut üldse oluliseks ei pidanud, oli vahe meeste kasuks palju suurem (vastavalt 40,3% ja 27,4%). Sarnaseid proportsioone näeme usu väärtustamist puudutanud küsimuse puhul: seda ei pidanud oma elus üldse oluliseks 32,6% meestest ja vaid 19,4% naistest. Ent nende hulgas, kes usku oluliseks või väga oluliseks pidasid, oli mehi ja naisi jällegi peaaegu võrdselt (vastavalt 41,3% ja 40,8%).

Veel torkab silma, et naisi oli märgatavalt rohkem nende seas, kel oli raskusi kiriku ja usu tähtsust puudutanud küsimustele vastamisega. Kiriku tähtsust puudutavale küsimusele andis „raske öelda“ vastuseid nimelt 9,2% meestest ja 4,2% naistest ja usu tähtsust

¹³ Kristlust ühiskondlikul tasandil väärtustavate eestlaste arusaamadest, kes ise end kristlaseks ei pea, vt Altnurme ja Mõttus 2022.

puudutanud küsimusele 12,4% meestest ja 2,7% naistest. Niisiis on usu ja kiriku tähtsaks pidajaid meeste ja naiste seas üsna võrdselt, ent nende vähetähtsaks pidajate seas valitseb meeste suur ülekaal. Pole ilmselt juhuslik, et ka usulise enesemääratlemise küsimuse puhul oli ateistide ja ükskõiksete seas mehi märgatavalt rohkem kui naisi.

Uskumused

Saamaks kvantitatiivseid teadmisi inimeste usuliste tõekspidamiste sisu kohta, esitati neile EEU 2020 käigus rida väiteid, millega nõustumist oli võimalik hinnata neljapallisel skaalal. Järgmises tabelis on esitatud meeste ja naiste antud vastused nii, et summeeritud on „pigem nõus“ ja „täiesti nõus“ vastusevariandid.

	Mees	Naine	Kokku
Elu on ainult juhuste jada	33,0%	37,3%	35,3%
Inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünnihetkel	25,0%	33,8%	29,8%
Palve abil on võimalik haigustest tervendatud saada	31,8%	36,1%	34,2%
On tõenäoline, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisena (reinkarnatsioon)	30,7%	39,9%	35,7%
Usun, et Jeesus Kristuse ristisurm lunastas inimkonna	24,0%	26,9%	25,5%
Mõnedel sensitiivsetel inimestel on võime haigeid tervendada	43,3%	48,3%	46,0%
Olen tundnud Jumala juhatust ja mõju oma elus	32,8%	35,8%	34,3%
Jeesus Kristus oli ajalooline isik	60,8%	56,3%	58,4%
Esivanemate hinged võivad meid külastada	35,4%	49,4%	42,9%
Mul on talisman või muu tähenduslik ese, mis mind kaitseb	22,0%	31,5%	27,1%
On olemas inglid, kes kaitsevad meid	39,0%	59,5%	50,0%

Minu suhe Jumalaga on isiklik ja ei vaja tuge kirikult	44,5%	50,0%	47,5%
Inimhinge eksistents jätkub ka pärast surma	36,8%	17,4%	26,4%
... paradiisis (taevas)	19,1%	23,4%	21,4%
... põrgus	21,5%	19,7%	20,5%

Tabel 5. EEU 2020, K4: „Järgnevalt on toodud väiteid erinevate uskumuste ja tõekspidamiste kohta. Palun märkige igäihe kohta, kuivõrd Te sellega nõustute või ei nõustu.“

Peaaegu kõigi seisukohtade osas oli naiste positiivsete vastuste osakaal suurem, välja arvatud väite puhul „inimhinge eksistents jätkub ka pärast surma“, mille osas 33,5% naistest valis variandi „ei oska öelda“. Osa vastuseid on aga raskesti tõlgendatavad ja vajavad ilmselgelt kvaliteetivuuringut.

Ootuspäraselt on nende seas, kellel on oma elus ette tulnud üleloomulikke või mõistusega seletamatuid kogemusi, naisi rohkem kui mehi. Korduvalt oli seda juhtunud 5,2% meestest ja 8,2% naistest, mõnel korral 23,6% meestest ja 27,6% naistest. Lisaks on taas silmatorkav, et naiste seas oli ka märgatavalt rohkem neid, kes valisid vastusevariandiks „ei oska öelda“ (23,6% vs. 16,8%), meeste seas aga neid, kes väitsid, et midagi taolist pole ette tulnud (54,4% vs. 40,7%). Palju rohkem kui Eesti mehed (20,7%) usuvad siinsed naised (32,7%) aga saatusesse või ettemääratusse.

Ent vahe üleloomulike kogemuste osas ei olegi nii suur, kui see näib olevat mõnel pool mujal. Näiteks ühe Suurbritannias 2004. aastal läbi viidud uurimuse kohaselt uskusid pooled naistest, kuid ainult 28% meestest vaimudesse. 18% naistest, ent vaid 8% meestest väitis aga end olevat ise vaime näinud. Sarnaseid tulemusi andis küsimus usu kohta inglitesse ning inglite abi kogemise kohta (Trzebiatowska ja Bruce 2012, 13). EEU 2020 põhjal paistavad inglid olevat populaarsed tegelased ka Eestimaa naiste hulgas (koguni 59,5% naissoost, ent ainult 39% meessoost vastanutest usub kaitseinglitesse).

Torkab ka silma, et enamiku kristlike kirikute õpetatavaid arusaamu Jumala olemuse kohta jagab märgatavalt väiksem hulk Eesti inimesi, kui end kristlaseks peab. Naiste seas on kristlik jumalapilt

siiski mõnevõrra levinum kui meeste hulgas. Nii uskus 19,0% naistest ja 13,2% meestest, et eksisteerib isikuline Jumal, kelle poole on võimalik palvetega pöörduda¹⁴. Kolmainsusesse väitis aga end uskuvat 21,3% naistest ja 14,1% meestest. Võrdlusena olgu öeldud, et näiteks Jumalasse kui ebaisikulisse kõrgemasse väesse, elujõusse või energiasse uskus 40,6% naistest ja 37,1% meestest.

Mõnevõrra teisiti on lood aga küsimusega „Kas looduses on Teie jaoks isiklikult mõni paik, puu, kivi või allikas, mis on püha, hingestatud või muul viisil eriline?“. Siin erinevad sugupoolte antud vastused väga vähe kui üldse. Nende väikeste erinevuste puhul on märgata, et mehed kipuvad antud loodusobjekte naistest mõnevõrra enam tähenduslikuks pidama.

Moraaliküsimused

EUU 2020 käigus küsiti ka seisukohtade kohta moraali puudutavates küsimustes. Valitud on suures osas need teemad, mille puhul ka kirikud tavatsevad aktiivselt sõna võtta. Seetõttu võimaldavad need vastused hinnata, kuidas on kiriku eetika- ja moraalialastel näpunäidetel vastajate silmis autoriteeti. Nende küsimuste puhul paluti anda oma hinnang 10-pallilisel skaalal, ent suur osa vastajaist kaldus siiski eelistama äärmuslikke variante („Kindlasti ei tohiks olla aktsepteeritav“, „Kindlasti võiks olla aktsepteeritav“).

Paljudes nimetatud küsimustes erinevad meeste ja naiste antud vastused vähe. Meeste seas leiab naistest suuremat toetust näiteks surmanuhtlus, naised aga suhtuvad meestest mõnevõrra soodsamalt aborti ja samasooliste seksuaalsuhetesse. Ent torkab ka silma, et naiste seas on ka moraaliküsimuste puhul suhteliselt järjekindlalt rohkem neid, kes valisid vastusevariandi „arvamus puudub“.

Küsimusele „Sõltumata Teie praegusest elukorraldusest, millist kooseluvormi isiklikult parimaks peate?“, valis 58,1% meestest ja 57,9% naistest vastuseks „registreeritud abielu või kooselu“. Samas oli meeste seas mõnevõrra rohkem neid, kes eelistasid registreerimata kooselu (18,7% vs. 11,2%) ja naiste seas neid, kes eelistasid kiriklikult laulatatud abielu (10,9% vs. 15,4%).

Üldiselt tuleb välja, et hinnangud samasooliste seksuaalsuhetele

¹⁴ Võib eeldada, et usk isikulisse Jumalasse, kelle poole on võimalik palvetega pöörduda, korreleerub jumalateenistustel käimisega. Mida enam muutub Jumal kosmiliseks väeks, elujõuks või energiaks, kes palveid kuulda ei võta, seda vähem käiakse kirikus.

näitavad, et Eesti ühiskond on jätkuvalt lõhestunud, ent konservatiivsete kristlike vaimulike seisukohad abordi, eutanaasia ja vabaabi elu lubamatuse kohta pigem ei leia praegu Eesti ühiskonna enamuse toetust. See tõdemus kehtib ühtviisi nii naiste kui meeste kohta. Sar-nase pildi andis ka mõnevõrra teisiti sõnastatud moraaliküsimustega EUU 2010, mille tulemusi kommenteerinud kogumikust võib leida põhjalikuma teemakohase käsitluse. Üheks erinevuseks oli siiski see, et surmanuhtluse toetamises ei tuvastatud tollal sugupooltevahelisi erinevusi (Laats 2012, 167-174; vrd ka Kilp 2016, 200-201).

Religioosne sotsialiseerumine

Huvitav on ka see, et mehed ja naised kalduvad veidi erinevalt mäle-tama usu rolli oma lapsepõlvkodus. Naistele meenub märksa rohkem, et käidi ühiselt jumalateenistustel (26,4% vs. 17,1%). Veidi rohkem on naiste seas ka neid, kelle mäletamist mööda oli nende vanemate või vanavanemate seas usklikke inimesi (56,1% vs. 48,7%) ning kes väit-sid olevat lapsena kodust saanud usulisi teadmisi (56,5% vs. 45,9%). Siinkohal tekib oletus, et võib-olla tüdrukutelt eeldataksegi justkui vaikimisi suuremat kannatlikkust ja huvi vanade kommete ja tradit-sioonide vastu, mistõttu ka Piiblit, usulisi kombeid ja traditsioone tutvustavad vanaemad rohkem tüdrukutele. Kindlasti on siin ainest edasiseks uurimistööks.

2015. a toimunud küsitluse käigus täpsustati seda küsimust ja paluti usualaseid teadmisi saanutel öelda, kes neile usust rääkis. 63% oli saanud vastavaid teadmisi vanaemalt ja 48,7% emalt. Mees-soost sugulased jäid kaugele maha: 18,5% oli saanud vastavaid tead-misi isalt ja 14,3% vanaisalt¹⁵. Siinkohal on asjakohane märkida, et respondendid hindasid EUU 2020 käigus oma emasid ja vanaemasid usklikumaks kui isasid ja vanaisasid. Nimelt küsiti, kas keegi vastaja vanematest või vanavanematest oli usklik. Ema või kasuema oli usk-lik 45,2% vastajatest, üks või mõlemad vanaemad 79,1%, isa või kasuisa 23,6% ja üks või mõlemad vanaisad 35,8%.

Väike sooline vahe on küsimuses, kas lapsepõlvkodus oli Piibel (51,0% naised vs. 43,8% mehed), ent see puudub ikoonide ja muu reli-gioosse sümbolika leidumise puhul (23,6% vs. 22,6%). Tekib küsimus,

¹⁵ EUU 2015, K19 käigus küsiti, kas vastaja sai oma lapsepõlvkodus usulisi teadmisi ja K20 täpsustas: „Kellelt Te neid teadmisi saite?“ Protsent on võetud nendest vastajatest, kes olid kodust saanud usualaseid teadmisi. Iga vastaja võis anda mitu vastust.

kas see võib viidata soolise sotsialiseerumise eripäradele vastavalt protestantliku ja õigeuskliku taustaga – või ka kaudselt muidugi eesti ja slaavi peredes. Võimalik, et esimestes oli tüdrukutel võimalusi Piibliga kokku puutuda rohkem kui poistel, kuna viimastes pälvisid pühapildid mõlemast soost laste tähelepanu.

Diskussioon

Küsitluste „Elust, usust ja usuelust“ tulemused näitavad, et kuigi Eesti on religioosse enesemääratluse ja ka religiooni praktiseerimise poolest enim sekulariseerunud riike Euroopas, sarnanevad siinsed soopõhised religioossed eripärad teiste kristliku taustaga riikide omadega. Samale järeldusele võib jõuda David Voase jt 2013. aastal avaldatud artikli põhjal, kus Euroopa Väärtuste Uuringu ja Euroopa Sotsiaaluuringu tulemustele toetudes on reastatud 31 Euroopa maad religioosse soolõhe suuruse alusel, väiksemast alustades. Eesti paikneb selles tabelis 19. kohal. Torkab silma, et Eestis on selles võrdluses soolõhe suurem kui enamikus teistes kaugelearenenud sekulariseerumisega riikides, ent huvitaval kombel väiksem kui lõunanaabritel lätlastel (Voas *et al.* 2013, 274).

Ent lisaks sellele, et naised seostavad end EUU 2020 järgi rohkem religiooniga ja praktiseerivad intensiivsemalt, võib uuringu tulemuste põhjal oletada, et ka nende usulised rõhuasetused ja usu sisu võivad olla meeste omadest erinevad. Mõneti võib sellele viidata näiteks küsimus K26: „Millest võiks kirikus eelkõige rääkida – mida Teie sooviksite kuulda?“ ning sellele antud vastuste jaotumine. Vastajatele pakuti hindamiseks rida võimalikke teemasid ja tähelepanuväärne oli asjaolu, et märkimisväärselt enam kui mehed ei osanud naised oma arvamust avaldada. Tekib küsimus, kuivõrd need teemad üldse naisi kõnetavad või otsivad nad kirikust midagi muud, nt rohkem elamuslikkust?

Mitte ainult religioonisotsioloogia, vaid ka teoloogia ja kirikutöö seisukohast on eriti huvitavad sugupooltevahelised erinevused mitmete usuliste ja kõlbeliste tõekspidamiste jagamisel. Tasub küsida, mis on nende põhjuseks ning kas naiste ja meeste „elumaailmade“ erinevustega praktilises kogudusetöös arvestada osatakse. Sellega seoses väärib tähelepanu, et peaaegu kõigi Eesti usuühingute vaimulike

ja teiste juhtide seas domineerivad mehed, kellel pealegi on sageli sooküsimustes eeldatavalt keskmisest traditsionalistlikumad vaated. Koguduseliikmete seas on aga tavaliselt ülekaalus naised. Huvitav oleks teada, kuidas selline olukord mõjutab nii igapäevast kiriku elu kui ka religiooni positsiooni ühiskonnas. Võib-olla on soolõhe vähenemine nooremates vanusegruppides tingitud osalt ka sellest, et nooremad naised jagavad sooküsimustes vähem traditsioonilisi seisukohti kui eakamad naised. Seetõttu võivad nad olla ka vähem altid end konservatiivsete religioossete institutsioonidega seostama. Teisalt on siiski ka Eesti puhul aktuaalne küsimus, miks mõned traditsioonilisi soorolle rõhutavad usuliikumised kõigest hoolimata eriti naised ligi tõmbavad. Selle valdkonna uurimine ongi praegu käsil Baltimaade naiste religioosust uuriva projekti raames. Esimeste uurimistulemuste põhjal võib järeldada, et ka meie naised võivad sellises olukorras kasutada mitmekesiseid strateegiaid, mis aitavad tekkiva kognitiivse ebakõlaga toime tulla. Nii näiteks võidakse usuliikumise patriarhaalseid seisukohti heaks kiita, ignoreerida või ümber tõlgendada ja sellisel moel need kaasaegsele naisele „talutavamaks“ muuta.

Luteri kiriku puhul aga on lisaks üheks oluliseks vaidlusteemaks olnud naiste ordineerimise küsimus. Seoses sellega võiks olulist lisainformatsiooni anda naiste ordineerimist pooldavate ja seda vastustavate vaimulike vaadete võrdlemine. On põhjust arvata, et selle varal võiks selguda mõndagi ka nii selles kirikus valitsevate sugupooltevaheliste suhete kui üldse sooküsimusi puudutavate arusaamade kohta.¹⁶

Teiseks on seni Eestis vähe tähelepanu pööratud ka küsimusele, kuidas mõjutavad naiste religioosust tööhõive, haridustase, sotsiaalmajanduslik staatus ning poliitilised vaated. Teistes riikides läbi viidud uuringud selles vallas on andnud huvitavaid tulemusi. Religioonisotsioloogia ja soouuringute vaatenurkade kombineerimine aitaks ka Eesti puhul mõista, kuidas seostuvad naiste suurem religioosus ja ka nende religioosuse eripärad ühiskonnas valitsevate arusaamade soorollide ning mehelikkuse ja naiselikkuse kohta. Soopõhiste religioossete eripärade viljakaks uurimiseks ei tohiks neid igal juhul käsitleda isoleeritult, vaid seoses teiste silmatorkavate soopõhiste

¹⁶ Läti puhul on vaimulike vaateid naiste ordineerimise küsimuses puudutanud Girts Rozners oma doktoritöös (2021, 191–200).

erinevustega, näiteks kutsevalikus, poliitilises ja ärielus osalemisel, soolise palgalõhega jne. Seega soovitame religioosseid ja maailma-vaatelisi hoiakuid puudutavaid küsimusi lisada edaspidi vastavatesse elanikkonna küsitlustesse.

Praeguseks on muu hulgas teada, et naiste sotsiaalse tõrjutuse risk on Eestiski kõrgem kui meestel (Kasearu ja Trumm 2015, 29), ent teisalt olid kümme aastat tagasi 70% kõrgkooli lõpetanuist naised (Toots ja Lauri 2013, 29) ja ka nende kultuuritarbimine on märksa elavam (Vihalemm ja Lauristin 2015). Arusaamad soorollidest on Eestis seni olnud kaunis traditsioonilised ja osalt kajastuvad need tänini poiste ja tüdrukute erinevas kasvatuses. Ent viimase soolise võrdõiguslikkuse monitooringu järgi on olukord kiirelt muutumas. Näiteks 2009. aastal uskus pea $\frac{2}{3}$ meestest ja üle poole naistest, et mees peaks olema pere peamine toitja, mullu aga oli sama meelt vaid kolmandik vasta-jaist (Soolise võrdõiguslikkuse monitooring 2021, 11). Teoreetikute seisukohti arvesse võttes on aga igati mõeldav, et just eelpool nimetatud tegurid mõjutavad ka naiste religioossuse eripärasid, samuti religioosset soolõhet ja selle võimalikku vähenemist tulevikus.

Lõpuks ei saa mainimata jätta suuri religioosseid erinevusi rahvuskogukondade vahel (vrd Soom 2018). Edasises uurimistöös oleks otsarbekas eeskätt eesti- ja venekeelseid kogukondi eraldi uurida, sest olukord on mõnes mõttes võrreldav näiteks vahega Lääne-Saksamaa ja endise Saksa DV vahel. EEU 2020 abil on aga võimalik tuvatada küll märkimisväärseid rahvustevahelisi erinevusi nii religiooni praktiseerimise kui usku ja moraali puudutavate seisukohtade jagamise osas, ent valimi väiksuse tõttu pole võimalik teha järeldusi selle kohta, mille poolest võiksid erineda näiteks mitte-eestlastest meeste ja naiste usulised vaated ning praktika. Rahvaloenduste tulemusel aga on ilmnunud samuti huvitavad seosed soolõhe ning rahvusliku ja konfessionaalse kuuluvuse vahel, mis vääriskid ulatuslikumat analüüsi.

Kokkuvõttes teame seni ikka veel väga vähe religioossuse soopõhiste erinevuste üle Eestis, ehkki mõndagi võib oletada ka rahvustevaheliste analoogiate põhjal. Et välja selgitada, kuidas EEU välja toodud mitmeid huvitavaid seaduspärasid tõlgendada, on seega hädasti vaja uusi kvalitatiivset laadi uuringuid.

Kokkuvõte

EUU 2020 põhjal võib öelda, et nii Eestis elavad mehed kui naised on ühtviisi vähe seotud kirikliku kristlusega praktiseerimise ning kirikute õpetuslike seisukohtade jagamise mõttes, ent üle poole tunnevad mingil moel lähedust ristiusuga. Teisalt on nagu kõikjal lääne-riikides ka Eestis naised mitmes mõttes religioossemad kui mehed. Esiletõstmist väärib soolõhe järgmistel juhtudel: palvetamine, enda usklikuna määratlemine ja kiriklike talituste väärtustamine. Ka näivad naiste seas enam levinud olevat *uue vaimsuse* ja muud mittekristlikud uskumused. Lisaks sellele kaldusid naised järjekindlalt rohkem andma kõhklevaid vastuseid („raske öelda“ jne), meeste seas seevastu aga oli märgatavalt rohkem ateiste ja usku ükskõikselt suhtuvaid inimesi.

Küsimusele, millest on need soolised eripärad tingitud, peab andma vastuse edasine uurimistöö. Teistes maades tehtud uuringute põhjal võib küll oletada, et selle taga on mitte niivõrd bioloogilised tegurid kui sugupoolte erineva sotsialiseerumise ja sotsiaalse staatusega seonduv. Tähelepanu väärib ka see, et Eesti rahvaloenduste järgi varieerub soolõhe religioosse enesemääratluse osas märkimisväärselt vanusegruppide, konfessioonide ja osalt rahvuste lõikes.

Kasutatud kirjandus ja muud allikad

- Altnurme, Lea. 2005. *Kristlusest oma usuni: Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Altnurme, Lea ja Magnus Mõttus. 2022. „The demand for Christianity: Vicarious religion?“ *Journal of Contemporary Religion* 37 (2): 335–355.
- Argyle, Michael ja Benjamin Beit-Hallahmi. 2013. *The Social Psychology of Religion (Psychology Revivals)*. London: Routledge.
- Baker, Joseph O. ja Andrew L. Whitehead. 2016. „Gendering (Non) Religion: Politics, Education, and Gender Gaps in Secularity in the United States“. *Social Forces* 94 (4): 1623–1645.
- Brown, Callum G. 2009. *The death of Christian Britain: Understanding secularisation 1800–2000*. London, New York: Routledge.

- Bruce, Steve. 2011. *Secularization: In defence of an unfashionable theory*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Bruce, Steve ja David Voas. 2010. „Vicarious religion: An examination and critique“. *Journal of Contemporary Religion* 25 (2): 243–259.
- Collett, Jessica L. ja Omar Lizardo. 2009. „A Power-Control Theory of Gender and Religiosity“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48 (2): 213–231.
- Davie, Grace. 2010. „Vicarious Religion: A Response“. *Journal of Contemporary Religion* 25 (2): 261–266.
- Fowler, James W. 2000. *Stufen des Glaubens die Psychologie der menschlichen Entwicklung und die Suche nach Sinn*. Gütersloh: Kaiser.
- Francis, Leslie ja Gemma J. Penny. 2013. „Gender differences in religion“. *Religion, Personality, and Social Behavior*, toim Vassilis Saroglou, 313–337. New York: Taylor & Francis Group.
- Gibson, Ralph. 1989. *A Social History of French Catholicism, 1789–1914*. London: Routledge.
- Hackett, Conrad, Caryle Murphy ja David McClendon. 2016. „The gender gap in religion around the world“. *Pew Research Center*, 22. märts. <https://www.pewresearch.org/religion/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world/>
- Hoffmann, John P. 2019. „Risk Preference Theory and Gender Differences in Religiousness: A Replication and Extension“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 58 (1): 210–230.
- Kasearu, Kairi ja Avo Trumm. 2015. „Eesti elanike tajutud sotsiaalne tõrjutus majanduskriisi eelsel ja järgsel perioodil (2004–2012)“. *Lõksudest välja*, toim Raivo Vetik, 26–35. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Kilemit, Liina. 2020. *Kristlike kogudustega liitumise põhjustest*. Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 39. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/66982>
- Kilp, Alar. 2016. „Homoseksuaalsusesse suhtumine tänapäeva Eestis“. *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?*, toim Eerik Jõks, 191–204. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Kregting, Joris, Peer Scheepers, Paul Vermeer ja Chris Hermans. 2019. „Why Dutch Women Are Still More Religious than Dutch Men: Explaining the Persistent Religious Gender Gap in the Netherlands Using a Multifactorial Approach“. *Review of Religious Research* 61 (2): 81–108.

- Kurg, Ingmar. 2016. „Kuhu lähed Maarjamaa misjon? Eesti misjoni-situatsioon ja -perspektiiv“. *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?*, toim Eerik Jõks, 208–223. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Laats, Annika. 2012. „Eestimaalaste moraal ning selle seosed tema religioossete hoiakutega“. *Astu alla rahva hulka: Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*, toim Eerik Jõks, 166–192. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Li, Yi, Robert Woodberry, Hexuan Liu ja Guang Guo. 2020. „Why are Women More Religious than Men? Do Risk Preferences and Genetic Risk Predispositions Explain the Gender Gap?“ *Journal for the scientific study of religion* 59 (2): 289–310.
- Miller, Alan S. ja John P. Hoffmann. 1995. „Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 34 (1): 63–75.
- Norris, Pippa ja Ronald Inglehart. 2008. „Existential security and the gender gap in religious values“. Social Science Research Council (SSRC) conference on Religion & International Affairs, New York, 15–16. veebruar.
- Norris, Pippa ja Ronald Inglehart. 2004. *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge studies in social theory, religion, and politics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oser, Fritz ja Paul Gmünder. 1984. *Der Mensch – Stufen seiner religiösen Entwicklung: Ein strukturgenetischer Ansatz*. Religion und Entwicklung. Zürich, Köln: Benziger.
- Palmisano, Stefania ja Lorenzo Todesco. 2019. „The Gender Gap in Religiosity over Time in Italy: Are Men and Women Really Becoming More Similar?“ *Social Compass* 66 (4): 543–560.
- Pekko, Indrek. 2016. „Kristlus ja teised vaimsed praktikad.“ *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?*, toim Eerik Jõks, 165–179. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Reiman, Hugo. 1930. „Kirikuelu 1922–29.“ *Eesti Statistika*, 12: 721–729.
- Reiman, Hugo. 1935. „Kirikuelu 1930–1934.“ *Eesti Statistika*, 3: 721–729.
- Rozners, Ģirts. 2021. „Verbālā inspirācija kā atbilde teoloģiskai krīzei – implikācijas Latvijas teoloģiskajā diskursā“. Doktoritöö. Lāti ūlikool. <http://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/57141>
- Saar, Andrus. 2012. „Eestimaalane ja tema usk sotsioloogi pilgu läbi“. *Astu alla rahva hulka: Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*, toim Eerik Jõks, 49–75. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.

- Schnabel, Landon, Eman Abdelhadi, Katherine Ally Zaslavsky, Jacqueline S. Ho ja Angie Torres-Beltran. 2022. „Gender, Sexuality, and Religion: A Critical Integrative Review and Agenda for Future Research“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 61 (2): 271–292.
- Schnabel, Landon, Conrad Hackett ja David McClendon. 2018. „Where Men Appear More Religious Than Women: Turning a Gender Lens on Religion in Israel“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 57 (1): 80–94.
- Soolise võrdõiguslikkuse monitooring. 2021. Sotsiaalministeerium. <https://www.sm.ee/sites/default/files/documents/2022-12/Soolise%20v%C3%B5rd%C3%B5iguslikkuse%20monitooring.%20L%C3%B5pparuanne.pdf>
- Soom, Kaido. 2018. „Eestis elavate eesti ja vene keelt kõnelevate inimeste religioossuse võrdlus“. *Usuteaduslik Ajakiri* 73 (2): 68–88.
- Stark, Rodney. 2002. „Physiology and Faith: Addressing the „Universal“ Gender Difference in Religious Commitment“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (3): 495–507.
- Thompson, Edward H. 1991. „Beneath the Status Characteristic: Gender Variations in Religiousness“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30 (4): 381–394.
- Toots, Anu ja Triin Lauri. 2013. „Haridus“. *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013*, 27–36. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Trzebiatowska, Marta ja Steve Bruce. 2012. *Why Are Women More Religious than Men?* Oxford: University Press.
- Vihalemm, Peeter ja Marju Lauristin. 2015. „Kultuuritarbimine kultuuriruumi elujõulisuse näitajana“. *Lõksudest välja*, toim Raivo Vetik, 205–216. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Voas, David ja Stefanie Doeblér. 2011. „Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts“. *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 4 (1): 39–62.
- Voas, David, Siobhan McAndrew ja Ingrid Storm. 2013. „Modernization and the Gender Gap in Religiosity: Evidence from Cross-National European Surveys“. *KZfSS Kölner Zeitschrift Für Soziologie Und Sozialpsychologie* 65 (1): 259–283.
- Walter, Tony ja Grace Davie. 1998. „The Religiosity of Women in the Modern West“. *The British Journal of Sociology* 49 (4): 640–660.
- Werner, Yvonne Maria. 2009. „Religious Feminisation, Confessionalism And Re-Masculinisation In Western European Society 1800–1960“. *Pieties and Gender*, toim Lene Sjørup ja Hilda Rømer Christiansen, 143–166. Leiden, Boston: Brill.
2021. aasta loenduse valikuuringu kirjeldus. Statistikaamet. <https://rahvaloendus.ee/et/loendus-2021/metoodika>